

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

Լզեւով ազգի մը մտաւորական զարգացման ճշգրիտ գաղափարն ունենալ, չիմ կարծեք որ լաւագոյն եւ անվրէպ միջոց մը գտնուի առաւել քան զայն՝ երբ առնունք չսփեւելու եւ քննելու զայն՝ իւր մտաւորական երկանց արգասիքէն։ Ուղեւորի մը նման՝ որ իւրաքանչիւր հանգոյցի՝ հատեալ եւ հատանելի ուղւոյն հաշիւը կը քննէ, կը նորոգէ, Բազմազգ Հասարակական եւս, գուցէ քաջագէտ քան զայլ ոչ սակաւ ընկերակիցս եւ հետեւորդս, իւր կիսադարեան երկար կենօյ եւ կենսակցութեամբ, մերթ ընդ մերթ ակնարկ մը տալով իւր էջերը վերծանող ուսումնական հասարակութեան, ազգի մը մտաւորական կարողութիւնը ներկայացընող զարգացեալ մտաց՝ անցելոյն եւ ներկային, այս պարզ եւ միանգամայն խորհրդական հարցերն կ'ընէ։ Արդեօք կը յառաջադիմենք, եւ ո՛ր կը յառաջադիմենք։ — Պարզ, ըսի, որովհետեւ դիւրին է պատասխանել։ պատասխան մը՝ որ միշտ հաստատական պիտի լինի։ Եւ յիշաւի, ո՛ր կրնայ հաստատել կամ գէթ մտածել՝ որ մարդկութիւնն երբեմն յառաջադիմելէ դադարած լինի, եւ կամ անցեալ օրերն ու ժամերն անդրէն յիստ ընդ կրունկն շրջան առնուն։ Մոլորեալ ուղեւորն եւս միշտ կը յառաջադիմէ, թէպէտ եւ կրնայ նոյն յառաջխաղացութիւնն՝ անժամօթ ճամբաներով՝ զինքը յոռի շրջանով մը հանել դարձեալ այն տեղին՝ ուստի սկսեք էր նախնաքար իւր ուղեւորութիւնը, եւ այն ատեն միայն աչքը բացուելով՝ պատրանքը կ'անհետանայ, եւ կ'ըմբռնէ որ յառաջադիմութեամբ՝ իրական յետադիմութիւն գործուել է։ Ուստի եթէ միշտ ստոյգ է յառաջադիմելու վստահութիւնն, ըսյց ոչ նոյնպէս նաեւ այն յառաջադիմութեան ո՛ր աւարտին։ եւ այս անստուգութիւնն է՝ որ վերոյիշեալ պարզ հարցին՝ խորհրդաւոր կերպարանք կ'ընծայէ։

Ազգի մը յառաջադիմութիւնն կամ ընդհանրապէս եւ կամ ըստ զանազան գլխոց կրնայ ՚ի նկատի առնուի։ Ազգ մը կը յառաջադիմէ կրօնական զգացմամբ, զարգացմամբ գիտութեանց եւ գեղարուեստից, վաճառաշահութեամբ եւ ճարտարարուեստիւք, աւարնին անտեսագիտութեամբ եւ ընտիր դաստիարակութեամբ, եւ այլն։ եւ այս ազգի ազգի յառաջադիմութեանց չափերն՝ կ'որոշեն ընդհանուր զարգացման առաւել կամ նուազ կշռոյ աստիճանն։

Մեր աստ 'ի նկատի կ'ուզենք առնուլ մեր ազգին անցեալ տարուան մէջ ցուցած յառաջադիմութիւնն 'ի գրաւորակամ ասպարիզի, եւ այն ալ՝ առանձին տեսակետով կամ չափով, պոսիքն՝ աչքէ անցնելով ազգին մէջ 'ի լոյս տեսած գրաւոր հրատարակութեանց ցուցակն, եւ իբր հետեւանք՝ զարգացեալ մտաց երկունքէն՝ չափել ընդհանուր ազգին մտաւորական ուղղութիւնն: — Ահաւասիկ այս հրատարակութեանց ցուցակն, որչափ մեզի ծանօթ են:

Արքա Գոնարանքին, վիպասանութիւն Հալէփի (Ղիստովիզ) զաղղիացոյ, Թարգմանեց Ե. Որ. Օտեան: Կ. Պոլիս, Արամեան տպարան, 1885:

Այամդարեանց (Յարութիւն վարդապետ) Զափարեարականք: Հրատարակութիւն Պերովսէի Պատկանեան: Մ. Պետերբուրգ, տպարան Ա. Ա. Կրանկակո, 1884:

Սոկոնտ, պատմական վէպ. Թարգմանեց Գիւտ քահանայ Աշանեանց: Թիֆլիզ, 1885:

Ասային գիրք, գաղղիերէնէ 'ի հայ թարգմանութեան, յորինեաց Ռ. Յ. Պէրպէրեան. Կ. Պոլիս: Առաջնորդ ընթերցանութեան օսմանեան լեզուի, առանց դասատուի երկու օրէն ուսանելի: Գլուխք Մ. Արիկեան, Կ. Պոլիս, 1885:

Ասողկէ. Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Արողկան՝ Պատմութիւն Տիեզերական. Ս. Պետերբուրգ. 'ի տպ. Ի. Դ. Սկորոտովի, 1885: Հրատարակիչ Ս. Մախասեան:

Արկածք Ահրեականք Միւնիստուգրն Պարնի, վէպ գերմանական, Թարգմանեաց Կ. Ս. Ի. Թիւնեան. Կ. Պոլիս. 'ի տպ. Արեւելք լրագրի:

Բաւարական Գաղղիերէն, Հայերէն, Գալիերէն, աշխատասիրեաց Հ. Սամուէլ վ. Գանթարեան: Վէնետիկ, 'ի տպ. Սրբոյն Ղազարու. 1886:

Բաւարական ընդարձակ օսմանեան լեզուի, Թուրք-հայ և հայ-թուրք. 2 հատոր. երկասիրեաց Միհրան Արիկեան 'ի Կ. Պոլիս:

Բերայի գիրքեր. հեղինակ Յ. Մ. Հանեան: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Արամեան, 1885:

Բերսի. Կեսար և Աստուած. Փարոզգիրք, Թարգմ. Ֆրանսիերէնից Արգար Յովհաննիսեան. Թիֆլիզ, 1885:

Բնական աշխարհագրութիւն, աշխարհագրական բաղմամբի քարտէսներով ու պատկերներով. Պոյանեան տպարան:

Բօլ տը Բէք վիպասանի՝ Պարոն Շուպրան. երկու հատոր. Կ. Պոլիս, տպ. Աշնեան. 1885:

Գրագիտութիւն տեսական և գործնական (նոր դրութիւն): Երբեքեաց Միհրան Պ. Սլեւանդեան, ուսուցիչ Հայկական լեզուի և գրագիտութեան: Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Գ. Պաղտատլեան (Արամեան): Երեք հատոր. 1885:

Գերեզմանք կամ Շիւնեք մեր գերեզմանատուներ. հեղին. Բարսեղ Ե. Էքսերեան: Կ. Պոլիս, տպ. Գալաֆեան, 1885:

Գիտաւորք, յորինեալ 'ի Հերոնիմոսէ Բարսեղեան. երկրաչափ անտառագէտ և ուսուցիչ աստեղագիտութեան:

Գործնական քաղաքագրութիւն. Հ. Անդրեաս վ. Ճերմակեան, վիճենա, 'ի տպ. Միքիթարեանց: Ընթացք 'ի գրոց բարդաւ. Ա. տարի. Գուրեան Եղիշ վարդապետ. երկրորդ տպագրութիւն սրբագրելու և յաւելելու:

Ընտիր հատուածներ հայ դպրոցների համար: Ա. Մասն՝ արեւակ. Բ. Մասն՝ բանաստեղծութիւններ: Երբեքեաց Յովհաննէս Դաւադեանց: Թիֆլիզ, Կրամարէնկոյի տպ. 1884:

Թորոս աղբար (Հատոր Բ): Գրեց Գ. վ. Սրուանձեանց: Կ. Պոլիս, տպագր. Գ. Պաղտատլեան (Արամեան), 1885:

Խոնացական փիլիսոփայութեան (համառոտութիւն), աշխատասիրեաց Տէր Խորէն եպիսկոպոս Միքիթարեան. Զմիւռնիա, 'ի տպ. Տէտեան եղբարք, 1884:

Ղըքի ժերմութիւն, վիպասանութիւն. Թարգմանեց Կ. Ս. Ի. Թիւնեան, երեք հատոր: Կ. Պոլիս, 'ի տպ. Արեւելք լրագրի, 1885:

Խորէն (Գիւպաստի. Հայր) ժայռագոյն վարդապետ Ստեփանի գործունեութիւնը Այսցիական յամ. Թիֆլիզ, Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպ. 1885:

Կեանքի պատկերներ, նորավէպ. — Գիտապարտեալ. — Երազի մը գինը. — Կատակ մը: Արփիար Արփիարեան, Կ. Պոլիս, 'ի տպ. Արեւելք լրագրի:

Իրանը նաւապետին որդիքը՝ վիսպասնութիւն Ժիւլ-Վէրնի. Թարգմանեց Կ. Ս. ԽԵՐԸՆԵԱՆ, 'ի Կ. Պոլիս 'ի տպ. Արեւելք լրագրի:

Կրօնագիտութեան կամ Ուսումն քրիստոնէական հաստոյ 'ի պէտս շափահաս աշակերտաց, ընծայացուցեալ և եկեղեցւոյստիրաց: Երկասիրեաց Տէր Խորէն քահանայ Քիզիրեան, Կ. Պոլիս, 1885:

Հայ գիտացի. — Հայ դիւցազնունիք. Մարտէլ, 'ի տպարանի Մ. Փորթուզալեան, 1885:
Հիւանդին բարեկամը, առաջնորդ հիւանդաց դարմանման, 'ի Տր. Ս. Բ. Յակոբեանէ: Կ. Պոլիս. տպարան Արամեան, 1885:

Հնդկադպական նախադէպ: Գրեց Հ. Սերովբէ Վ. Տէվրիշեան: Կ. Պոլիս, տպարան Բ. Զիննիրնեան, 1885:

Մեր երկրաւոր բնակարանը և իր յօրինիչը. անգղիարենէ Թարգմանեց Արմենակ Տ. Յակոբեան. Կ. Պոլիս. 1885:

Մի կողով ելակ (մի արարողութեամբ). մանկական թատրոն. Թարգմանեց Խորէն Մ. Վարդապետ Ստեփանէ: Ախալցխա, Մկրտիչ Ղալէմէրեանի տպարան, 1885:

Մոնթ Գրիսորի որդին. Աղէքսանդր Տիւմայի հռչակաւոր Մոնթ Գրիսթոյ վէպին շարունակութիւն: Թարգմանեաց Ս. Բ. Ապահունի. Կ. Պոլիս, 1885:

Ներսէս Արքեպիսկոպոսի կարողիկոսացոյրեան ընտրութիւնը, և այդ ընտրութեան մասնակցող պատգամաւորի պաշտօնը. Հեղինակութիւն Ս. Վարդամանի, 'ի Բագու:

Նշարք մատենագրութեան Հայոց: Ի լոյս էած Քերովի Պատկանեան. Ս. Պետերբուրգ. տպարան Ա. Ա. Կրանվուլ, 1884:

Նոր դասագիրք քաղաքագրութեան. աշխատասիրեաց Թ. Գ. Փալազալեան. երրորդ տպագրութիւն:

Շերտանայահոսքեան (կանոնաւոր) համառու ձեռնարկ. հրատարակութիւն Կովկասու գիւղաւորական ընկերութեան. Թիֆլիզ, 1885:

Շողերոս ցօղոր, բանաստեղծութիւնը. Աղէքսանդր Գ. Փանոսեան: Կ. Պոլիս, 1885:

Ողբի սուրբ կարողիկէն (Ստեփանոս Որպէլեանի). Բնագիրը յառաջաւորով և ծանօթութիւններով՝ հրատարակեց Կ. Կոստանեանց: Թիֆլիզ, տպ. Մովսիս Վարդանեան, 1885:

Ուղեցոյց կանանց և օրորդաց 'ի կեանս առանին և ընկերական: Թարգմանեց 'ի գերմաներէնէ՝ Մ. Կ. Նազիկեան. անգամ արտաքին Թղթակցութեան Դիւանին 'ի ղուռն Սպարապետու: Թեան. Կ. Պոլիս, տպ. Պարտիզպանեան, 1885:

Ուսումն փիլիսոփայութեան կրօնի, 'ի պէտս բարձրագոյն դպրոցաց և ուսումնականաց. ազատ Թարգմանեալ 'ի գերմանականէն 'ի ձեռն Հ. Ղեւոնդեայ Վ. Յովնանեան, 'ի Մխիթ. ուխտէ: Վիէննա, 'ի տպ. Մխիթարեանց, 1885:

Պատկերազարդ աշխարհագրութիւն քաղաքական, բնական և ուսումնական, գրեց Ա. Մ. Գալազալեան. երկրորդ տպագրութիւն:

Պատկեր Եկեղեցեաց վարդապետութեանց և Զեւերու տարբերութեան. աշխատասիրութիւն Մկրտիչ վարժապետի Արիկեան Զմիւռնացոյ (Արտօնութեամբ կրօնական Ժողովոյ), 1885:

Պատմութիւն Արմենական. բռնի ամուսնութիւն մը. Հեղինակութիւն Յարութիւն Շահապետեան. 'ի Կ. Պոլիս:

Պատմութիւն մարդկային պատուաստման. Հեղինակ Տ. Տ. Ս. Փէշտրմուշեան: Կ. Պոլիս, տպարան Արամեան, 1885:

Սխուռն. համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ. պատկերազարդ երկասիրութիւն Հ. Ղեւոնդ Վ. Մ. Ալիւանի Մխիթարեան: Վենետիկ, 'ի տպ. Ս. Ղազար, 1885:

Սիրտնոյ, վէպ Տիկին Սրբուհի Տիւսարի:

Տոբիթի մայրենի լեզուի. աշխատասիրեց Բարսեղ Ե. Էքսերնեան: Կ. Պոլիս. տպարան Բ. Գալաֆեան, 1885:

Տօնակարգ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ: Հրատարակեց Սահակ Ա. Խաննեան, վաւերացմամբ ազգային կրօնական Ժողովոյ: Կ. Պոլիս, 'ի տպ. Բ. Գալաֆեան, 1885:

Քերականութիւն աշխարհարար կամ Քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի: Թորինեաց Ա. Մ. Գարազալեան. Կ. Պոլիս, 'ի տպ. Բ. Գալաֆեան, 1885:

Քերականութիւն (տնտեսական և գործնական) անգղիարէն լեզուի: Երկասիրեց Բ. Մանդակունի, Կ. Պոլիս, 'ի տպ. Հայ գրաշարաց ընկերութեան, 1885:

Քրիստոնէական ուսումն Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, գրեց Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց:

այս խաչակրաց ժամանակ, որ և միանգամայն կր բովանդակէ փառաւորացն աւանգութիւնը Սուլէ ահա գրթին սկորնապատնուրը, զոր քոհ պիտի լայնեց տեղեկացընելով միայն համառօտ յիշատակութեամբ մէջը պարտակելոյն, ան կարող լինելով քննադատութեան, վասն զի անկողթելի է մեզի համար այն լիզուին դժուարութիւնը։ Ուստի կը մնայ մեզ միայն փափաքի՜ որ ինքնին Հեղինակն և կամ հռչակաւոր Մխիթարեան միարաւոյթեան անդամ, ներէն մին, եւրոպական լեզուաւ թարգմանեն զայն . . . :

Ուստի նոր տպագրութիւն մը մեզ իմանալի լեզուսն՝ գեղեցիկ բան պիտի լինէր և մեծ անգունդ մը պիտի լեզընէր. վասն զի սակաւ և հակասական և անհիշող լուրեր ունիւք այն աւանակարեւոր երկրին վրայ. և թէպէտ այս դարուս մէջ մեծամեծ ուսումնական հետազոտութիւնք եղան, բայց չըսեմ ոչ ոք՝ ոչ քիւնսն այս մասին վրայ յատուկ աշխատեցան . . . :

Հեղինակն իրեն գլխաւոր նպատակ դրած է Հայկական Արևիկոյ ստոյգ աշխարհագրութիւնք և սեղագրութիւնք. Գրտնալան և ման, րաքնին խնամով կը նկարագրէ ամէն տեղ և կը նշանէ 100էն աւելի զգեականեր Սիուուսնայ իշխանազանց, 80էն աւելի քանք, ամէնքն ալ գրեթէ բոլորովին մեզ անծանօթ։

Հին ժամանակագրութիւններ և յիշատակաւրաններ քննելով գրեթէ կրտուած արձանագրութիւններ հաւաքելով և կուսարանելով, կարող եղեր է բազմաթիւ նիւթ ժողովել այն խորհրդական տեղեաց պատմութեան և մասնաւորութեան վրայ, որոնք ամէնքն ալ լեւանց գազաթանց վրայ հիմնեալ են, և ինչպէս Սարապղի կ'ըսեն, իրր թէ յերկինս բարձրացուցած ձեռաց մատուցեց են։ Այս դրեականերէն շատերն՝ այժմ միայն աւերակներ կը ներկայացընեն և շատ անգամ ալ և ոչ իսկ ճանաչելի են։ Սոյնպէս Հայկական Արևիկոյ վանքերն, թէպէտ առաջնոց նման խորհրդական են և բովանդակ կործանուած, բայց յարգելի յիշատակներ առ մեզ հասուցած են։ Հին ժամանակները այն տեղերը կենաց և շարժման տեղիք էին, իսկ հիմա բոլորովին աւերակաց։

Հոն բնակող կրտուաւրք գանձեր մեզ թողուցին 'ի ձեռս բերելով մեծ լանիք և անխոնջ վաստակօք։ Իսկ այս գանձերն գրեթէ անարատ մնացած փառաւոր և հատորաւոր գրքեր են, որոց գրութիւնն և զարդերն՝ զարմանք կ'ազդեն մեզ։ 200էն աւելի նկարք փորագրութեամբ, իւղագրութեամբ, գունաւոր վիմագրութեամբ և գնկագրութեամբ՝ Հ. Ալիշանի գրթին էջերը կը զարդարեն . . . :

Բայց ոչ ոչն նկատմամբ միայն այս մաստեանն մեծագին է. այլ անոր մէջ կը գտնենք Հայաստանի հռչակաւոր մատենադրաց եր.

կոտիւրթիւնքը. 'Ներսէս Լամբրոնոյի, երկու Գէորգք, Գրիգոր՝ երեքն ալ մեծանուն Ալեւոսայ վանաց վարդապետք, Գրիգոր. Բարսեղ՝ Մուղիկեւոր կոյուած վանաց, և այլն։

Դարձեալ այս գիրքն օգտակար է այն բանաւոր սիրող համար՝ որ հին արձանագրութեանց մակազիր ուսման կը զբաղին։ Ասոնց մէջ հետաքրքրական և կարեւոր են Պապեոսն գղեկին և Սուրբ Փրկչի միայնարանիներն, Անազարայի կլային, և ամենէն աւելի նախնարար յունարէն գրով և լեզուով գրուածն՝ Աղեքսանդրի և Դարեհի մէջ խոստի պատերազմին ժամանակ, զոր յետոյ Մոպուեսափա փոխարեցին, և ուր գտաւ Ս. Ներսէս Լամբրոնոյի և հայերէն թարգմանութիւնք ինքնին մեզ աւանդեց։ Սոյն այս Ներսիսի Տարսնի արքեպիսկոպոսին վրայ, որ իւր ժամանակին Երկրորդ Ս. Պողոս կոչուած է, հեղինակն ընդարձակ յաւելուածով կը գրէ, նշանակելով այն մեծահռչակ տնձին վրայ բուռածները, որ հայկական ամենամեծ փառաց մին եղաւ։

Բայց աւելի ընդարձակ է Սիուուսնայ պատմական մեծագոյն կերպարանը կազմող անձին կեննագրութիւնք, այսինքն է Մեծագործն Լեոնի։ Այս անձս իւր ժամանակակցաց երեւելիներէն մին էր, յորս էին իննովկենտ Գ. Սալահէտտին, Հեռիկ Տանտոս, Փրեդերիկ Պարպարոս, Փիլիպ Սգտտոս, Ոթոն Դ, Հենրի Զ և Հովհարստ Ալիւթափրտ։

Թէպէտ հաս չի պատշաճիր մեզ պատմական քննութեանց վրայ երկարել, բայց չնք կընար լռել՝ որ Հայրն Ալիւսն լուսաբանած է մանրամասնամբ Լեոնի տէրութիւնը՝ մեծ սիրովութեամբ և պատմական ներաքննութեամբ։

Աւելնայն ոգ գիտէ խաչակրաց պատմագրաց փառաւոր հաւաքումը՝ զոր մեծ խնամով և ճութեամբ Գաղղիոյ ուսումնարանն հրատարակեց. այս հաւաքումն կը բովանդակէ միանգամայն հայ պատմիչները, որք խաչակրաց վրայ կը խօսին. բայց Հայրն Ալիւսն գտնելով և ունենալով հին ձեռագիրներ՝ որ ամեննին անծանօթ մնացել էին, կորող եղեր է անեղկոց յիշատակարանօք պայծառաշունչ ուղղել և աւելցընել այն հաւաքման վրայ նորանոր տեսութիւններ և անձնական դատաստաններ։

Վերջապէս, ընդարձակ հմտութեամբ գրուած մեծ հատորիս մէջ, որ և սքանչելի է տպագրութեան գեղեցկութեամբ, փորագրութեանց բազմութեամբ, տախտակաց առատութեամբ և հարատեւութեամբ, Հայրն Ալիւսն կարող եղեր է իւր ազգակցաց ընծայել մատարեալ առանձնագրութիւն մը Հայրնեակց Կասի մը միայն, որ մինչև հիմա կարելի էր համարել անծանօթ երկիր մը՝ նոյն իսկ իւր ընտելաց »։

(Bollettino della Società Geogr. Ital.)

Իբրեւ լուծիւն ամբողջութեան ազգային հրատարակութեանց, փափաքելի կը հաւմարինք՝ ասու ծանօթացնել ազգայնոց՝ ինչպէս մեր մատենից վրայօք օտարաց դատողութիւնն՝ նոյնպէս նաեւ մեր երկրին եւ ազգին վրայօք՝ անոնց՝ գրած եւ հրատարակած տեղեկութիւններն։ Հետեւեալ ցանկն կը պարունակէ վերջին տարիներու մէջ օտարաց Հայոց վրայ գրած երկասիրութիւններն, որչափ որ կը յիշենք։

R.^d TOZER. — Turkish Armenia and Eastern Asia Minor. — London, 1881.

ABICH H. — Geologische Forschungen in den Kaukasischen Ländern. I. und II. Theil. — Wien, 1882.

GUYARD STANISLAS. — Études sur les Inscriptions de Van. — Paris, 1882-3.

CHANTRE E. — Exploration dans le Kurdistan et l'Arménie. 1881. (*Յարդ Համառօտ ինչ բան հրատարակեալ է*)։

Les Missions Catholiques. 1881. N.º 106, 113, 615. — A. DE DAMAS, Voyage dans le nord de l'Arménie.

A. BRUNIALTI. — L'Armenia e gli Armeni. — (Nuova Antologia).

Die Russisch-Türkisch Grenze in Klein Asien nach dem Berliner Tractatus im 1878. — 1882. (*Պատնի յաշխարհագրական օրագրի Ռեզիւմանի*, Mittheilungen).

MORATTI CARLO. — Armeno ed Indoeuropeo. Ricerche. A. B. 1885. Bergamo.

ELLIS TR. — Narrative of an Artist's Journey through northern Syria and Kurdistan. 2 vol. — London.

Bericht über den Tod Kaiser Friedrichs I, aus dem Armenischen übersezt von Dr P. VETTER. — 1881. (*Ի Պատմական օրագրի* Görres Gesellæ. Histor. Jahrbuch. II. 3^{էջ} 288-91. Հատուած մի է Ներս. Լամբրուն)։

PAUL BEDJAN. — Lettre sur l'Arménie et la Perse. 1881. (*Պատնի յ' Oeuvre des Écoles d'Orient*. Հտ. XI. 3^{էջ} 250).

GUIDO DE CORTONE. — Rapport sur la Mission française d'Aïntab et les nouvelles fondations en Arménie. (*Ի նմին Հատորի*. 3^{էջ} 393-9).

P. GARBRAND VICTOR. — Lettre d'Adana. — 1882. (*Նոյն օրագիր*. XII. 142).

AZARIAN (*Կաթողիկոս*). — Rapport sur les Écoles arméniennes dépendant du Patriarcat de Cilicie. — (*Նոյն, Հտր.* 146-53).

La Terra Santa (*Յրագիր Ի Ֆիրենցէ*). I Monaci Antoniani Armeni del Monte Libano. — 1881. (*Հտ. Ե. Սյրիլ*). — Նոյնն փռանկերէն Ի La Terre Sainte. 1883. (*Սեպտեմ.* — Le Couvent Arménien de Beith-Aschbo au Mont Liban.

H. Hübschmann. — Armeniaca. Originalvörter. I. II. III. 1881. Strassburg. (*Փննու. Թիւն արմատական հայ բառից*)։

E. OBSOLLE. — Le Caucase et la Perse. 1885. Paris. — (*Յորում է զՀայոց, և յատա. կացոյց աւերակաց Ունոյ*)։

PRO POPULO ARMENO. (*Հատուած մի յ' Ausland օրագրի Շշուդկարապ.* 1883, մայիս)։

PETERSEN WILHELM. — Aus Transkaukasien und Armenien, Reisebriefe. — Leipzig, 1885.